

AKADEMICKÝ KAPITALIZMUS NA SLOVENSKU

Lubica Kobová

Úvod

V tomto texte chcem opísať niektoré zo zmien, ktorými dnes prechádzajú vysokoškolské vzdelávanie, veda a výskum na Slovensku.¹ Vzt'ahujem ich k udalostiam spätne približne do roku 1998. Výskumný projekt *Poznanie, inštitúcie a rod. Perspektíva východu a západu (KNOWING; bližšie pozri Úvod v tejto publikácii)*, ktorého súčasťou je tento text, začal v roku 2006; „súčasnosť“ je teda súčasnosťou niekoľkých rokov. Počas nich som spolu so svojimi učiteľkami a kolegyňami nachádzala spôsoby, ako porozumieť niektorým aspektom produkcie poznania v prostredí meniaceho sa vysokoškolského vzdelávania, vedy a výskumu. Tieto zmeny je ťažké vymedziť časovo „od – do“ či zachytiť skúmaním typu „príčina – následok“. Majú skôr podobu vektorov, ktorých parametre nie sú presne definované a ktorých smer – najmä ak ich sledujeme zblízka – sa neprehľadne mení. Pokúsila som sa ich zachytiť prostredníctvom opisu činností jednotlivcov v epistemických komunitách, ďalej činností inštitúcií aj štátu, ktorí sa na prevádzkovaní, výrobe a akumulácii poznania aj zisku vo vysokoškolskom vzdelávaní, vede a výskume na Slovensku zúčastňujú. Títo aktéri sú nabádaní a aj sami seba nabádajú k tomu, aby dobiehali a konkurovali, vzdelávali a produkovali, skúmali a aplikovali a zverejňovali a kontrolovali.

Na vysokoškolské vzdelávanie, vedu a výskum na Slovensku mali od 90-tych rokov určujúci vplyv dve štruktúrne podmienky. Prvou bolo zníženie financovania a z toho vyplývajúce nedostatočné financovanie vysokoškolského vzdelávania, vedy a výskumu od historicky dominantného poskytovateľa finančnej podpory pre vysoké školy – štátu. Druhou podmienkou bol veľký nárast počtu

¹ Za diskusie a komentáre k rôznym verziám tohto textu ďakujem Etele Farkašovej, Jurajovi Halasovi, Zuzane Kiczkovej, Ladislavovi Kiczkovi, Norbertovi Míklášovi a Mariane Szapuovej. V záverečnej verzii textu som ich zohľadnila v rôznej miere. Aj tento čiastočný spôsob uvažovania spolu s nimi či proti nim vo mne vzbudzuje presvedčenie, že tieto aj iné diskusie budú pokračovať aj v budúcnosti.

študentov a študentiek na vysokých školách. V prostredí určenom týmito dvomi štruktúrnymi podmienkami vzniká režim akademického kapitalizmu.

Hlavnou úlohou textu je opísať režim akademického kapitalizmu na Slovensku. Slaughter a Leslie (1997) týmto pojmom súhrnne označili zmeny v povahe akademickej práce najmä v 80-tych a 90-tych rokoch v Austrálii, Kanade, Veľkej Británii a v Spojených štátoch amerických. Podľa autorky a autora, trh a jeho logika sa preniesli počas tohto obdobia aj do akademického prostredia. Veľký podiel na tom mala zmena verejného financovania, stenčovanie sociálneho štátu a potreba zabezpečiť financovanie vysokoškolského vzdelávania, vedy a výskumu z iných než verejných zdrojov. Slaughter a Leslie nazývajú akademickým kapitalizmom také „úsilie o zabezpečenie externého financovania zo strany inštitúcií či jednotlivcov a jednotlivkýň v akademickom prostredí, [ktoré je] trhové alebo trhu podobné“ (Slaughter – Leslie 1997: 8). Pod trhovým správaním chápu ziskové aktivity inštitúcií, ako je napr. patentovanie, zakladanie obchodných spoločností a pod. Správanie podobné trhu nie je priamou výrobou zisku, ale je charakteristické trhovou súťažou o financovanie medzi vysokými školami a aj individuálnymi akademickými pracovníčkami a pracovníkmi (Slaughter – Leslie 1997: 11). To, že jednotlivci, komunity a inštitúcie vysokoškolského vzdelávania, vedy a výskumu v týchto podmienkach menia svoje konanie, však netreba chápať ako „podľahnutie“ externým silám trhu. Akademický kapitalizmus má podobu režimu, ktorý je poháňaný vnútornými ekonomickými, kultúrnymi a politickými zmenami. Je to súhrn „politík a praktík, ktoré nie sú voči inštitúciám a aktérom vysokoškolského vzdelávania vonkajšie, ale sú vpísané do ich chápania a konania“ (Rhoades – Slaughter 2006: 105). V tejto analýze ma zaujímajú práve činnosti motivované ziskom a sociálne vzťahy, v ktorých sú tieto činnosti ukotvené.

Svoje uvažovanie chcem viesť proti diskurzu, podľa ktorého zmeny v oblasti vysokoškolského vzdelávania, vedy a výskumu majú podobu buď systémovej reformy, alebo ukončenia nedostatočného financovania. V tomto diskurze sa systémová reforma alebo zastavenie nedostatočného financovania považujú za premeškané príležitosti, ktoré bolo treba realizovať už dávno, zároveň sa však na ne stále sľubne čaká. Dominantný diskurz sťažuje opis a zhodnotenie zmien prebiehajúcich v súčasnosti. Ohraničenie možnosti opisu je pochopiteľné – účastníci a účastníčky tohto dis-

kurzu sú totiž ekonomicky a sociálne zainteresovaní na vyjednávaní krátkodobých zmien v oblasti vysokoškolského vzdelávania, vedy a výskumu.

Namiesto identifikovania želaných cieľov v budúcnosti a zmeškaných príležitostí v minulosti sa zameriavam na súčasnosť niekoľkých rokov. Tvrdím, že stratégie konania jednotlivcov aj inštitúcií – vysokých škôl, poradných štátnych orgánov, ministerstiev, mimovládnych organizácií – boli a sú čoraz viac určované motívom zisku. Súhrn stratégií konania, pokiaľ je priestorom ich realizácie oblasť vysokoškolského vzdelávania, vedy a výskumu, ako aj podmienky ich fungovania označujem ako akademický kapitalizmus (Slaughter – Leslie 1997).

Opis a reflexiu vysokoškolského vzdelávania, vedy a výskumu možno okrem dominantného verejného diskurzu, ktorý kritizujem a analyzujem, nájsť v dvoch typoch textov – v odbornej literatúre a v analýzach verejnej politiky.

Existujúca odborná literatúra, ktorá sa zaoberá vysokoškolským vzdelávaním, vedou a výskumom na Slovensku, je disciplinárne ukotvená v ekonómii, prognostike a analýze politik a je prevažne deskriptívna. Články opisujú existujúci stav na vysokých školách na začiatku 90-tych rokov (Pišút 1993), dôsledky bolonského procesu (László 2008), implementáciu nástrojov merania kvality (Jurkovič 2009) alebo sú reflexiou zúčastnených aktérov (Devínsky 1996, 2000). Ekonomické publikácie v zásade neproblematizujú chápanie vzdelávania, vedy a výskumu. Kontextom ich premýšľania je národný štát a ekonomický rozvoj Slovenska v rámci znalostnej ekonomiky (Brzica 2007, Čaplánová 2003, Dudová 2004, Klas 2000a, 2000b, 2005, 2006, Kostolanský 2000, Zajac 1999, 2006). Zdá sa, že do verejnej diskusie o vysokoškolskom vzdelávaní, vede a výskume, až na výnimku bývalých akademických funkcionárov Ferdinanda Devínskeho a Jána Pišúta, odborný diskurz nezasahuje.

Analýzy zamerané na tvorbu verejnej politiky problematizujú chápanie poznania, vzdelania, vedy a výskumu. Ich cieľom je pripraviť pôdu pre alokáciu súkromných zdrojov do oblastí vedy a výskumu (ARRA 2007, Barta et al. 2008, Urban – Kellö 2007, Z čoho žije slovenská veda? 2008) alebo legitimizovať ciele štátneho budovania znalostnej ekonomiky (Šikula 2008). Obidva typy reflexie tak v konečnom dôsledku slúžia na identifikovanie správnych investícií do vysokoškolského vzdelávania, vedy a výskumu pre účely zisku – prvý v oblasti súkromných financií a druhý v oblasti

financií verejných. Takúto reflexiu preto treba pochopiť ako motívom zisku umožnenú, ale aj limitovanú.

Reflexia, ktorá by bola historizáciou súčasnosti a ktorá by spôsobila zmenu perspektívy a napokon aj diskurzu, býva zvyčajne umožnená prácou humanitných a sociálnych vied. Materiálne a mocenské podmienky fungovania inštitúcií produkcie poznania v oblasti humanitných a sociálnych vied, ako aj spôsob deľby práce v humanitných a sociálnych vedách však takúto reflexiu sťažujú.

Tento text chce prispieť k diskusii o akademickom kapitalizme uplatnením viacerých prístupov humanitných a sociálnych vied. Špecifické konfigurácie mocenských vzťahov medzi aktérmi vo vysokoškolskom vzdelávaní, vede a výskume, ktoré sú sprostredkované a utvárané prostredníctvom množiacich a navzájom sa prestupujúcich diskurzov, t. j. aktuálnych textov aj dostupných pravidiel tvorby výpovedí, tu skúmam prostredníctvom uplatnenia perspektívy governmentality a prístupov kritickej analýzy diskurzu.

Governmentalita je, podľa Foucaulta, „súborom formovaným inštitúciami, procedúrami, analýzami a úvahami, výpočtami a taktikami, ktoré umožňujú výkon takého špecifického, hoci aj zložitého typu moci, ktorý je zacielený na populáciu, jeho hlavnou formou vedenia je politická ekonómia a podstatným technickým nástrojom sú aparáty bezpečnosti“ (Foucault 2007: 108). Oblasť riadenia vysokoškolského vzdelávania, vedy a výskumu je súčasťou governmentality národného štátu. Akokoľvek privilegované postavenie medzi režimami produkcie pravdy (Foucault 1994) vysokoškolské vzdelávanie, veda a výskum majú, od ekonomického a politického usporiadania, v ktorom sa tento typ produkcie pravdy uskutočňuje, nie sú izolované. Toto vzájomné prestupovanie vysokoškolského vzdelávania, vedy a výskumu a správy populácie, ekonomiky a politiky pritom neplatí len pre obdobie pred rokom 1989, ktoré z vysokoškolského vzdelávania, vedy a výskumu robí predmet ideologizácie. Governmentalita je „tendenciou, líniou sily, ktorá na Západe po dlhý čas neustále viedla k uprednostneniu jedného typu moci pred všetkými ostatnými typmi moci – suverenitou, disciplínou atď. Tento typ moci nazývam ‚vládnutím‘ [government – v origináli]. Na jednej strane viedol k rozvoju sérií špecifických aparátov vládnutia (*appareils*), (a na druhej strane) viedol k rozvoju sérií vedenia (*savoirs*)“ (Foucault 2007: 108). Sú to práve spojené aparáty vládnutia a vedenia, na ktorých produkcia poznania vo

vysokoškolskom vzdelávaní, vede a výskume aktívne participuje a ktorými je zároveň riadená.

Druhou perspektívou, ktorú pri opise a analýze akademického kapitalizmu na Slovensku uplatňujem, je kritická analýza diskurzu, ktorá chápe jazyk ako sociálnu prax. Diskurz je, podľa tejto výskumnej perspektívy, konaním, ktorým ľudia zvyšnamňujú svet a zároveň ho utvárajú (Fairclough 2003b: 63 – 64). Kritická analýza diskurzu skúma „rôznorodé vzťahy, ktoré existujú medzi používaním jazyka, mocou a ideológiou“ (Kusá 2008: 12). Predpokladám, že akademický kapitalizmus je stelesnený v diskurzoch obiehajúcich v skúmanej oblasti vysokých škôl, ktoré možno sledovať v množstve existujúcich písomných dokumentov. Pre budovanie svojej hegemonickéj nadvlády sa diskurzy akademického kapitalizmu usilujú o vytvorenie špecifických diskurzívnych vzťahov medzi rôznymi zložkami spoločnosti – kultúrnou, ekonomickou, politickou a aktérmi v nich. (Bližšie k metódam kritickej analýzy diskurzu pozri Kobová 2007: 88 – 90, Fairclough 2003a, Kusá 2008: 10 – 14.) Vo svojich opisoch a analýzach vyberám texty a úryvky z nich tak, aby som mohla sledovať práve tie diskurzívne momenty, v ktorých aktéri v prebiehajúcom zápase artikulujú meniace sa sociálne vzťahy vo vysokoškolskom vzdelávaní, vede a výskume.

Guvernamentalita ani kritická analýza diskurzu nie sú v úzkom zmysle slova metódami. Hoci kritická analýza diskurzu rozpracúva výskumné postupy, nie je jednou a jednotnou metódou, ktorá by poskytovala šablónu, jednoducho aplikovateľnú na akýkoľvek diskurz. Prístup kritickej analýzy diskurzu sa vždy nanovo konštituuje na rôznych úrovniach analýzy a v konkrétnych sociálnych, ekonomických, kultúrnych a politických podmienkach, v ktorých sa analýza vykonáva (Meyer 2001: 14). Guvernamentalita je analytickou perspektívou; jej cieľom nie je vytvoriť teóriu vládnutia, podľa ktorej by posudzovala spôsoby riadenia a vládnutia v spoločnosti a to, či sú dobré alebo zlé. Chce skôr „diagnostikovať mnohé línie myslenia, chcenia, nápadov, programov a zlyhaní, konania a proti-konania“ (Rose 1999: 21).

Akademický kapitalizmus na Slovensku nadobúda kontúry a definuje mechanizmy svojho fungovania na priesečníku ďalších projektov. Hlavným projektom rámčujúcim dnešnú podobu akademického kapitalizmu je zámer budovať znalostnú ekonomiku, ktorá by bola novým spôsobom akumulácie bohatstva v hraniciach kompetitívneho národného štátu (Hay 2004, Jessop – Fairclough

– Wodak 2008). Ďalším je projekt budovania vedomostnej spoločnosti, ktorý skôr zrkadlí ekonomické ciele národného hospodárstva, než by hľadal nové chápania vzdelávania, vedy a výskumu ako verejného statku (Delanty 2003, Peters 2003). Projekt spoločnosti auditu je zasa špecifickým pokusom o utuženie spoločenských väzieb, ktoré oslabujú pod vplyvom vzájomnej nedôvery medzi sociálnymi aktérmi (Power 1997, Strathern 2000).

V texte postupne opisujem a analyzujem jednotlivé činnosti, ku ktorým sú nabádaní aktéri v oblasti vysokoškolského vzdelávania, vedy a výskumu na Slovensku. Opis činností dobiehania a konkurovania, vzdelávania a produkovania, skúmania a aplikovania a zverejňovania a kontrolovania môžeme pochopiť ako opis, ktorý umožnila perspektíva governmentality a ktorý naznačuje línie konania, proti-konania, myslenia, chcenia aktérov akademického kapitalizmu na Slovensku. Tento opis vychádza z presvedčenia, že riadenie vysokoškolského vzdelávania, vedy a výskumu už nevykonáva len štát, ale toto riadenie sa distribuuje. Štát ho nevykonáva priamo, ale „prostredníctvom občianskych inštitúcií a formovaním individuálneho správania. Vlády čoraz viac používajú techniky vládnutia na diaľku – systémy regulácie, stimulov a sankcií, v ktorých sa – foucaultovsky povedané – ‚vynucuje správanie‘ autonómnych indivídií a autonómnych kvázi-štátnych a mimovládnych inštitúcií v súlade s požiadavkami a cieľmi vlády“ (Marginson 1999: 25).

V časti *Dobiehať a konkurovať* objasňujem, ako sa vytvára predstava o zaostávaní Slovenska, jeho ekonomiky aj vysokoškolského vzdelávania, vedy a výskumu. Riešenia, ktoré sa na prekonanie tohto zaostávania ponúkali, spočívali v tzv. systémovej reforme či reštrukturalizácii alebo v dofinancovaní čoraz menej štátom financovaného sektora vysokých škôl. Imperatív *dobiehať* dopĺňa ako želateľná vlastnosť v budovaní znalostnej ekonomiky a vedomostnej spoločnosti konkurencieschopnosť. Cieľom tejto časti je sprostredkovať širšie kontúry ekonomických a spoločenských projektov, ktorých súčasťou sú vysokoškolské vzdelávanie, veda a výskum. Akademický kapitalizmus je súčasťou projektu akumulácie kapitálu v znalostnej ekonomike, ktorá je – podobne ako režim akademického kapitalizmu – vymedzená a podporovaná v rámci národného štátu.

V ďalších dvoch častiach opisujem, ako sa vzdelávanie a výskum komodifikujú, stávajú sa tovarom. Druhá časť textu *Vzdelávať a vyrábať* sleduje, ako sa vzdelanie v politických dokumen-

toch definuje ako nástroj na uplatnenie sa na trhu práce. Ďalej objasňuje, ako sa vzdelania stáva fiktívnym tovarom; tento pojem potom využívam pri opise organizácie spoplatňovaného externého štúdia. V závere tejto časti sledujem, ako sa mení opis celej oblasti vysokého školstva prostredníctvom kvantifikácie, a to od vyčísl'ovania dlhu štátu voči vysokým školám od konca 90-tych rokov k vyčísl'ovaniu ceny školného dnes. V tretej časti textu Skúmať a aplikovať sa na menšej ploche sústredím na diskusie o hraniciach a praktickej využiteľnosti základného výskumu na jednej a aplikovaného výskumu na druhej strane. Identifikujem viacero stratégií vytvárania hraníc medzi základným a aplikovaným výskumom, ktoré koniec koncov nie sú diskusiou o charaktere výskumu, ale nárokovaním si na autonómiu výskumu a finančné zdroje naň. Uvedené časti sa snažia pochopiť, ako sa v situácii nedostatočného financovania vysokoškolského vzdelávania, vedy a výskumu a súbežného nárastu počtu vysokoškoláčok a vysokoškolákov a tiež súbežnej požiadavky štátu, aby vysoké školy prispievali výsledkami výskumu k budovaniu a rastu znalostnej ekonomiky, mení chápanie akademickej práce a ako sa vzťahy medzi aktérmi vo vysokých školách a produkcia poznania začínajú riadiť motívom zisku.

Takmer tretinu tohto textu tvorí časť Zverejňovať a kontrolovať. Chcem v nej kriticky analyzovať spôsoby získavania, prezentovania a hodnotenia akoby neutrálnych dát o činnosti vysokých škôl. Tieto dáta sa v podobe rebríčkov a rôznych iných hodnotení – skrátene: auditov – čoraz viac stávajú bežnou súčasťou verejného diskurzu a majú slúžiť širokej verejnosti, v zmysle spotrebiteľiek a spotrebiteľov vzdelávania, vedy a výskumu financovaných z verejných zdrojov. Predstavujem spektrum štátnych, mimovládnych aj nadnárodných subjektov, ktoré sa hodnotením vysokých škôl zaoberajú v procesoch akreditácie, rankingu, ratingu či evaluácie. Opisujem tak vytváranie kultúry auditu v akademických inštitúciách, ale poukazujem aj na miesta, kde vykazovanie a kontrola ako imperatívy auditu zlyhávajú a narážajú na iné normy riadiace oblasť vysokých škôl. Pre akademický kapitalizmus je funkčný audit zásadný – len audit môže zmerať výkony vysokých škôl a podľa nich im aj udeliť financie zo štátneho rozpočtu alebo z prestížnejších súkromných zdrojov. Ba čo viac, samotný výkon auditu je dôležitejší než jeho výsledok – legitimizuje tak existenciu inštitúcií, vysokých škôl, na ktoré sa kladú čoraz väčšie nároky, no zároveň sa stávajú aj predmetom nedôvery.

V závere v stručnosti zhŕňam niekoľko najdôležitejších predpokladov možností vzniku akademického kapitalizmu.

Pre lepšiu orientáciu čitateľiek a čitateľov začínajú jednotlivé časti textu uvedením do logiky činností v akademickom kapitalizme a zhrnutím obsahu konkrétnej časti.

Týmto opisom a analýzou chcem prispieť k takému spôsobu premýšľania, ku ktorému pred niekoľkými desaťročiami nabádal Michel Foucault takto: „Ak je podstatným znakom našej spoločnosti akumulácia kapitálu, o nič menej ním nie je ani akumulácia vedenia. Prevádzkovanie, výrobu a akumuláciu vedenia nemožno oddeliť od mechanizmov moci; sú medzi nimi komplexné vzťahy, ktoré treba analyzovať.“ (Foucault 1991: 165.) Tento spôsob premýšľania chcem v režimoch akademického kapitalizmu rozšíriť: prevádzkovanie, výrobu a akumuláciu vedenia nemožno oddeliť od akumulácie kapitálu; sú medzi nimi komplexné vzťahy, ktoré – ak študujeme, vyučujeme, skúmame alebo jednoducho pracujeme na vysokej škole na Slovensku – musíme žiť a môžeme analyzovať.

Dobiehať a konkurovať

V logike permanentného porovnávania koexistujú dva diskurzy, dve činnosti – dobiehanie a konkurovanie. Ten, kto dobieha, je upozorňovaný na to, že zaostáva a žije v nedostatku. Jeho identita sa buduje porovnávaním sa s niečím, čo žije v dostatku a je „pred“ ním (pozri aj štúdiu Z. Kiczkovej v tejto publikácii). Negatívny diskurz dobiehania je však doplnený pozitívnym diskurzom konkurencieschopnosti. Presnejšie povedané, je ním podmienený – len ten, kto je konkurencieschopný, môže dobehnúť toho, kto je pred ním. Časovo diskurz dobiehania predchádzal diskurzom konkurencieschopnosti. Konkurencieschopnosť sa stala žiadateľnou vlastnosťou aktérov od národného štátu až po jednotlivcov najmä vďaka procesu politického a kultúrneho „prekladu“ Lisabonskej stratégie na Slovensku. Imperatív „dobiehať a konkurovať“ znamená pre vysoké školy v akademickom kapitalizme to, že v situácii zaostávania vo financovaní svojej prevádzky sú vysoké školy nútené prijať dominantnú politickú stratégiu a zapojiť sa do štátneho projektu rastu ekonomiky a byť podľa nej posudzované. Táto stratégia však nie je zmysluplná ani rovnako otvorená pre všetkých aktérov vo vysokoškolskom prostredí.

MARIANA SZAPUOVÁ

editorka

SITUOVANÁ VEDA

PODOBY A KONTEXTY TVORBY POZNANIA

